

Sahbaz ŞAMIOĞLU

Milli dramaturgiya, realist bədii nəsr və professional ədəbi tənqidin əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadənin qələmindən çıxan bütün əsərlərin çap edilərək oxuculara təqdim edildiyini söyləmək hələ tezdir. Bunu böyük ədibin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində, 2 sayılı fondada mühafizə olunan çoxsaylı əlyazmaların bir qisminin hələ də işıq üzü görməməsi sübut edir. Digər tərəfdən, təhlillər göstərir ki, arxivdəki əlyazmalar heç də M.F.Axundzadənin bütöv külliyyatını əhatə etmir. Hər halda M.F.Axundzadənin müxtəlif səbəblərdən arxivə daxil olmayan əlyazmalarının mövcudluğundan danışmaq olar. Ən nəhayət, bəzi mənbələrdə M.F.Axundzadəyə aid olduğu iddia edilən müəyyən əsərlərin adları çəkilir ki, onların müəllifliyinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

M.F.Axundzadənin "Qərribə hekayə" əsəri və onun maraqlı tarixçəsi...

Beləliklə, bir əsrdən çox müddət ərzində sistemli şəkildə tədqiq və təbliğ olunmasına baxmayaraq, M.F.Axundzadə irsinin tamamilə toplanıb, oxuculara çatdırıldığıni söyləmək hələ tezdir.

M.F.Axundzadənin ilk peşəkar bioqrafı Firidun bəy Köçərli XX əsrin əvvəllərində əsl vətəndaş təəssübkeşliyi ilə gərgin axtarışların nəticəsi kimi qələmə aldığı, yalnız repressiya olunandan bir neçə il sonra 1925-1926-cı illərdə ayrılıqda iki cilddə çap edilən "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nın birinci cildindəki "Mirzə Fətəli Axundov" oçerkində böyük ədibin "Fəqərəyi-əcibə" adlı bir əsərinin də olduğunu göstərmişdir. O, M.F.Axundzadənin yeni əlifba layihəsi hazırladığını, onun həyata keçirilməsi yolunda inadlı mübarizə apardığını, bu məqsədlə Türkiyəyə səfər etdiyini, Türkiyə və İranın rəsmi dairələrinə saysız-hesabsız müraciətlər etdiyini, arzusuna çatmayınca fars dilində Firdovsisayağı bir mənzumə və əlifba ilə bağlı bir sıra məqalələr qələmə aldığını xatırladandan sonra yazırdı: "Və bundan əlavə, "Fəqərəyi-əcibə" ünvanında əlifbamızın qüsurlarına dair fars dilində türfə bir hekayə təhrir qılıbdır ki, oxuyanları İran tüccarının sadədilliyi və tərəfgirliyi heyrətə salır". Maraqlıdır, nədənsə bu vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünas-

ları F.Köçərlinin həmin qeydi ətrafında diqqəti cəkcək səviyyədə ciddi axtarışlar aparmamışlar. Həmin əsər və onun mətbu ünvanı barədə görkəmli mühacir tədqiqatçı Mirzə Bala Məhəmmədzadənin 1945-ci ildə İstanbulda çap olunan "İslam Ensiklopediyası" üçün hazırladığı "Fətəli Axundzadə" məqaləsində çox qısa, lakin qiymətli məlumat var. M.B.Məhəmmədzadə məqalənin iki yerində M.F.Axundzadənin "Fikrəi-əcibə" adlı əsərindən bəhs etmişdir. O yazırdı: "Fətəlinin ərəb əlifbasının qüsurlarına dair "Fikrəi-əcibə" (Əsərin adını Türkiyə türkçəsində olduğu kimi veririk- Ş.Ş.) ünvanlı gözəl bir hekayəsi... vardır". Yaxud: "Fikrəi-əcibə" əlifbanın qüsurlarına və tacir sinfinin sadədilliyi ilə cəhələtinə dair olan farsca mizahi bir hekayədir ki, sonralar Firidun bəy Köçərli tərəfindən azəri türkçəsinə çevrilib, "Molla Nəsrəddin" məcmuasında çap olunmuşdur". Əsərlə bağlı hər iki tədqiqatçının qısa qeydlərindən aydın görünür ki, həm F.Köçərli, həm də M.B.Məhəmmədzadə M.F.Axundzadənin eyni bir əsərindən bəhs edirlər, lakin mühacir tədqiqatçı əsərin adını təhrif etmişdir. Əslində, əsərin adı F.Köçərlinin yazdığı kimi "Fəqərəyi-əcibə" olmalıdır ("Fəqərə" sözü ərəbcə "kiçik hekayə", "əcibə" isə "qərribə" mənasını verir: "Qərribə hekayə"). Mühacir

tədqiqatçımızın isə bizə ən böyük köməyi əslində, əsəri "Molla Nəsrəddin"də axtarmalı olduğumuzu göstərməsi oldu...

M.F.Axundzadə arxivinin təsvirinə dair mənbələr Əlyazmalar İnstitutunda M.F.Axundzadənin fondunda belə bir əsərin əlyazmasının olmadığını göstərdi. O zaman "Molla Nəsrəddin" jurnalının saylarını nəzərdən keçirdik, lakin M.F.Axundzadə ilə bağlı ayrı-ayrı nömrələrdə dərc olunmuş yazıların içərisində "Fəqərəyi-əcibə" əsərinin adına rast gəlmədik. Jurnalın 6 və 13 yanvar 1912-ci il tarixli 1-ci və 2-ci saylarında "Felyeton" başlığı altında dərc edilmiş bir yazı isə diqqətimizi cəlb etdi. Yazı F.Köçərlinin aşağıdakı təqdimatı ilə dərc olunmuşdur: "Mirzə Fətəli Axundovun oğlu mərhum Rəşid bəy keçən vaxtlarda uca atanın əlyazmalarından bir neçəsini vermişdi ki, oxuyub lazım olan vaxt nəşr edim. O kağızlardan biri də həmin aşağıda dərc olunan fars dilində yazılmış bir məqalə idi ki, mən onu mirzəy-mərhumun əsəri zənn edib indi türk dilinə tərcümə elədim, göndərdim "Molla Nəsrəddin" idarəsinə. Çünki Mollanın səhifələrində çap olunmadığını münasib görürəm". Məndən görünür ki, müəllif xalq məsləhətçisi Ağa bəy Yadigarovun ərəb qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsinin vacibliyindən bəhs edən

kitabçasını oxuduğu zaman onun yanına İran tacirlərindən olan savadlı bir tanıdığı gəlir. M.F.Axundzadə kitabçanın məzi barədə tanışına məlumat verir, müsəlman uşaqlarının təraqqisinə ərəb əlifbasının mane olduğunu, köhnə əlifbanın qalacağı təqdirdə İranın da, başqa müsəlman dövlətlərinin də bundan çox ciddi ziyan çəkəcəkləri haqqında Ağa bəy Yedigərovun düşüncələrini ona çatdırır. İranlı tacir isə çoxsaylı arqumentlər gətirərək bunun tamamilə əksini söyləyir...

Ortaya istər-istəməz bir sıra suallar çıxdı. Birincisi, doğrudanmı bu məhz bizim axtardığımız "Fəqəreyi-əcibə" əsəridir? İkincisi, F.Köçəri "...mən önu mirzəyi-mərhumun əsəri zənn edib..." sözləri ilə əsərin M.F.Axundzadəyə aid olduğuna şübhəmi edir? Üçüncüsü, mətnin müəllifinin məhz M.F.Axundzadə olduğuna necə sübut etmək olar?

Dəqiqələşdirmə aparmaq, bir ipucu oldu etmək üçün ədəbin müxtəlif şəxslərə ünvanladığı məktubları da nəzərdən keçirməyi qərara aldıq. Böyük ədəbin özünün hər bir əsərinə, ən kiçik bir əlyazmasına qarşı nə qədər diqqətli olduğunu onun araşdırıcıları yaxşı bilirlər. M.F.Axundzadə adətən məktublarında ilk baxışdan adi görünən və mətləbə guya daxil olmayan, lakin kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən əl məlumatları verir ki, onlar sözün əsl mənasında, araşdırıcıların əlindən tutur və bunu ancaq Mirzə Fətəli kimi həssas, orijinal yazı manerinasına malik sənətkarlar edirlər. Buna

görə də "Fəqəreyi-əcibə"dən hər hansı bir iz tapmaq ümidi ilə onun müxtəlif şəxslərə göndərdiyi məktublarına üz tutduq və axtarıqlarımızda yanlışmadığımızı gördük. Axtardığımız mətni M.F.Axundzadənin Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktubun içərisində bir hissə şəklində aşkarladıq. Məktubun bir hissəsində Ağa bəy Yedigərovun əlifba məsələsi ilə bağlı məlum kitabçasından, iranlı tacirin "qəribə" arqumentlərindən bəhs olunur... Məktub tarixsiz olsa da, onun təxmini nə vaxt yazıldığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, M.F.Axundzadə ilə Cəlaləddin Mirzə arasında məktublaşmalar 1870-1871-ci illəri əhatə etdiyindən həmin məktubun və əsərin də həmin vaxtlarda yazıldığını güman etmək olar.

Yeri gəlmişkən, M.F.Axundzadənin Cəlaləddin Mirzəyə həmin məktubunu ədəbin 1955-ci ildə çap olunmuş 3 cildliyinin 3-cü cildində verilmişdir. Həmin məktub M.F.Axundzadənin 1988-ci ildə işıq üzü görmüş üç cilddən ibarət seçilmiş əsərlərinin 3-cü cildinə daxil edilmişdir. Mətnlərin tutuşdurulması göstərir ki, sonrakı nəşrdə çox ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. 1988-ci il nəşrinin 158-160-cı səhifələrində məktubun əvvəli və axırı olmadan ortadan bir hissəsi ədəbin Mirzə Melkum xana məktubunun sonunda başlıqsız şəkildə verilmişdir ki, istənilən oxucu həmin yarımçıq hissəni Mirzə Melkum xana məktubun davamı hesab edə bilər. Məktubun əvvəli isə həmin nəşrin 164-cü səhifəsində

"Ayrıca məktubun surəti" başlığı altında yenə yarımçıq şəkildə verilmişdir. Burada "Fəqəreyi-əcibə"dən əsərləmət yoxdur...

Hesab edirik ki, əvvəldə ortaya çıxan suallara M.F.Axundzadənin Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktub tamamilə aydınlıq gətirir. Məktub, təfərrüata varmadan qısa bir səhrə kifayətlənir. Əsərdə adı çəkilən Ağa bəy Yedigərov (1823-1892) Borçalının tanınmış Yedigərovlar nəslindən olmuşdur. Peterburqda Şorç dilləri üzrə mükəmməl təhsil almış, Qafqaz canişliyində məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Ağa bəy Yedigərov M.F.Axundzadənin yeni əlifba ideyasını bəyənməmiş, özü də ərəb qrafikalı əlifbanın türk dili üçün yarasız olduğuna dair düşüncələrini qələmə almışdır. Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə Tiflisdə yaşayan Yedigərovların digər nümayəndələri ilə də yaxından ünsiyyətdə olmuşdur. Ədəbin yaxınlarının xatirələrindən öyrənirik ki, ağır xəstələndiyi, son günlərini yaşadığı vaxtlarda onun yastığının yanında olanlardan biri də İsrəfil bəy Yedigərov idi...

Biz əsəri ilk dəfə öz adı altında, Fəridun bəy Köçərlinin tərcüməsində (əsl mətni ilə oxuculara təqdim edirik. Mətnin orfoqrafiyasını "Molla Nəsrəddin"də olduğu kimi saxlayırıq. Ümid edirik ki, "Qəribə hekayə" ("Fəqəreyi-əcibə") M.F.Axundzadə nəsrinin gözəl nümunəsi kimi bundan sonra çap ediləcək külliyyatlarına salmaqdır.